

Prokletstvo resursa - izazov ili statistička greška

Babić, Kristijan

Undergraduate thesis / Završni rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:424910>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-04**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Fakultet ekonomije i turizma
«Dr. Mijo Mirković»

Kristijan Babić

Prokletstvo resursa - izazov ili statistička greška

Završni rad

Pula, 2020.

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

Fakultet ekonomije i turizma

«Dr. Mijo Mirković»

Kristijan Babić

**Prokletstvo resursa - izazov ili statistička
greška**

Završni rad

JMBAG: 0303067948, redoviti student

Studijski smjer: Poslovna ekonomija

Predmet: Uvod u ekonomiju 1

Znanstveno područje: Društvene znanosti

Znanstveno polje: Ekonomija

Znanstvena grana: Opća ekonomija

Mentor: prof.dr.sc. Marinko Škare

Pula, svibanj 2020.

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisani Kristijan Babić, kandidat za prvostupnika ekonomije/poslovne ekonomije ovime izjavljujem da je ovaj Završni rad rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio Završnog rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz kojega necitiranog rada, te da ikoji dio rada krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Student

U Puli, _____, _____ godine

IZJAVA

o korištenju autorskog djela

Ja Kristijan Babić dajem odobrenje Sveučilištu Jurja Dobrile

u Puli, kao nositelju prava iskorištavanja, da moj završni rad pod nazivom Prokletstvo resursa- izazov ili statističa greška koristi na način da gore navedeno autorsko djelo, kao cjeloviti tekst trajno objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te kopira u javnu internetsku bazu završnih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljanje na raspolaganje javnosti), sve u skladu s Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama.

Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

U Puli, _____ (datum)

Potpis

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Prirodni resursi	2
2.1. Vrste prirodnih resursa	3
2.1.1. <i>Prisvojivi prirodni resursi</i>	3
2.1.2. <i>Neprisvojivi prirodni resursi</i>	3
2.1.3. <i>Obnovljivi prirodni resursi</i>	4
2.1.4. <i>Neobnovljivi prirodni resursi</i>	5
3. Prokletstvo resursa kao ekonomski fenomen i paradoks	7
3.1. Zašto je prokletstvo resursa paradoks	7
3.2. Nizozemska bolest	8
3.2.1. <i>Države koje je pogodila nizozemska bolest</i>	9
3.2.2. <i>Analitički okvir</i>	10
3.2.3. <i>Zahvaća li nizozemska bolest Republiku Hrvatsku?</i>	11
3.3. Nestabilnost cijena kao razlog pojave prokletstva resursa	13
3.4. Politički razlozi nastajanja prokletstva resursa	16
3.4.1. <i>Kvaliteta rada institucija</i>	17
3.4.2. <i>Vlada i utjecaj rada vlade</i>	18
3.4.3. <i>Korupcija</i>	20
4. Efekti prokletstva resursa	22
4.1. Demokracija	23
4.2. Konflikt	24
4.3. Neefikasno trošenje i posuđivanje	24
4.4. Patrijarhat i izazovi bazirani na spolu	25
4.5. Ograničena državna ubiranja koristi	26
4.6. Slabiji institucionalni razvoj	26
4.7. Društveni i okolišni problemi	28
5. Zaključak	29
Sažetak	31
Summary	32
Popis literature	33

1. Uvod

Tema ovog završnog rada je prokletstvo resursa - izazov ili statistička greška. Jedan od najvažnijih činitelja gospodarstva neke države su prirodni resursi. To mogu biti šume koje daju drvenu masu, nafta, zemni plin, voda. Države koje posjeduju ove resurse bi trebale biti naprednije i razvijene. Ali neke države ne mogu ostvariti pozitivan profit i ostvaruju slab ekonomski rast i tu dolazi do paradoksa zvanog prokletstvo resursa. To je kompleksan i širok pojam jer se uz to vežu i drugi faktori koji utječu na pojavu samog prokletstva resursa koji su političke i ekonomske prirode. Ono što taj pojam čini paradoksom je to da nacije koje imaju izrazito male količine prirodnih resursa imaju visok ekonomski razvoj za razliku od država koje su bogate prirodnim resursima i nemaju ekonomski razvoj kakav bi trebao biti jer ne ostvaruju korist od vlastitih resursa. Jedan od važnijih fenomena koji se veže uz prokletstvo resursa je i nizozemska bolest. Njenom pojavom „zarazile“ su se mnoge države. Kada neka država počne ovisiti o eksploataciji samo jednog resursa može početi osjetiti prve simptome nizozemske bolesti. Nestabilnost cijena je još jedan razlog pojave prokletstva resursa koji je najviše utjecao na zemlje koje su bogate naftom kao prirodnim resursom jer cijene nafte na tržištu uvelike utječu na uvoz i izvoz nafte na određenom tržištu u određeno vrijeme. Također postoje i različiti politički razlozi nastanka prokletstva resursa koji mogu biti zbog rada same vlade i ostalih važnih aktera kako što su ministri, rad ekonomskih institucija i njihov utjecaj na ekonomsku politiku i korupcija koja je jako čest problem u današnjem svijetu u većini suvremenih država. U procesu izrade ovog završnog rada istražene su relevantne znanstvene publikacije s ciljem razumijevanja problematike prokletstva resursa kao ekonomskog fenomena, paradoksa i izazova s kojim se susreću današnji ekonomisti diljem svijeta.

2. Prirodni resursi

Kad su se prije nekoliko stotina tisuća godina razvila svjesna ljudska bića, njihovo se gospodarstvo, temeljilo na lovu, ribolovu i sakupljanju plodova u bogatom prirodnom okruženju, ali bez mnogo kapitala do nekoliko oštrih štapova i kamenja. Danas besplatan čisti zrak, dovoljno vode i nezagađenu zemlju uzimamo zdravo za gotovo. Na jednoj je strani filozofija boraca za zaštitu okoliša koja je puna ograničenja i opasnosti. Prema tom stajalištu ljudske aktivnosti prijete zagađenju naše zemlje, iscrpljenjem prirodnih resursa, remećenjem zamršene mreže prirodnih ekosustava i poticanjem katastrofalnih klimatskih promjena. Stav boraca za zaštitu okoliša u svom je turbulentnom upozorenju odlično opisao istaknuti biolog s Harvarda, E.O. Wilson: „Briga o okolišu... gleda na čovječanstvo kao na biološku vrstu snažno ovisnu o prirodnom svijetu... Mnogi vitalni izvori Zemlje uskoro će biti iscrpljeni, njezina se atmosferska kemija pogoršava, a ljudska populacija već je dosad opasno porasla. Prirodni ekosustavi koji su vrela zdravog života nepovratno bivaju uništeni... Ja sam dovoljno radikalna da ozbiljno shvatim pitanje koje sve učestalije odzvanja: jeli čovječanstvo sklono samoubojstvu?“. Na drugoj su strani „pobornici filozofije izobilja“ koji vjeruju da smo još daleko od iscrpljenja prirodnih bogatstava bilo mogućnosti tehnologije. Prema tom optimističnom stavu, možemo s veseljem očekivati nastavak ekonomskog rasta i rastućeg životnog standarda, a ljudska kreativnost moći će izaći na kraj sa svim ograničenjem resursa i problemima okoliša. Iscrpi li se nafta, postoji obilje ugljena. Ako ni to ne uspije, tada će rastuće cijene energije potaknuti inovacije u solarnoj i nuklearnoj tehnologiji. Pobornici filozofije izobilja smatraju da se tehnologija, ekonomski rast i tržišni zakoni naši spasiooci. Jedan od najpoznatijih tehnoloških optimista, Julian Simon, napisao je sljedeće: „Pitajte prosječnu skupinu ljudi postaje li naš okoliš zagađeniji ili čišći, i većina će vam reći, zagađeniji“. Nepobitna je činjenica da je zrak u SAD-u (i drugim bogatim zemljama) danas sigurniji za disanje nego što je bilo prošlih desetljeća. Količine zagađivača smanjuju se, posebice onih čestica koje su glavni zagađivači. Kad je riječ o vodi, udio mjesta na kojima se prati kvaliteta vode u SAD-u i na kojima je pitka voda dovre kvalitete povećao se u odnosu na 1961. Godinu, otkada postoje podaci. Naš je okoliš sve zdraviji i sve upućuje na to da će se taj trend i nastaviti.“ Uglavnom, većina ekonomista pripada nekoj srednjoj struji, između ekstrema

brige o okolišu i filozofije izobilja. Oni shvaćaju da ljudi već godinama crpe resurse Zemlje. Ekonomisti u pravilu naglašavaju da učinkovito upravljanje gospodarstvom zahtjeva prikladno određivanje cijena prirodnih resursa i resursa okoliša.¹

2.1. Vrste prirodnih resursa

Kada bismo prirodne resurse kategorizirali u određene skupine moramo si postaviti pitanje dali su oni prisvojivi. Iz toga se može zaključiti da postoje prisvojivi i ne-prisvojivi prirodni resursi. Ali kada se postavlja pitanje koje se tehnike koriste za gospodarenje prirodnih resursa može se reći da postoje obnovljivi prirodni resursi i neobnovljivi prirodni resursi.

2.1.1. Prisvojivi prirodni resursi

Proizvod je prisvojiv kada poduzeće ili potrošači mogu iskoristiti njegovu punu ekonomsku vrijednost. Prisvojivi prirodni resursi uključuju zemlju (poljoprivrednik iskorištava njezinu plodnost tako da prodaje pšenicu ili vino koje proizvede na toj zemlji), mineralna bogatstva kao što su nafta i plin(vlasnik može prodati vrijednost nalazišta minerala) i drveće (vlasnik može prodati zemlju ili drveće kupcu koji najviše ponudi). Na konkurentnom tržištu koje dobro funkcionira prisvojivi će prirodni resursi biti učinkovito vrednovani i alocirani²

2.1.2. Neprisvojivi prirodni resursi

S druge strane, resursi su neprisvojivi kada dio troškova i koristi povezanih s njegovim korištenjem ne pripada vlasniku. Drugim riječima, neprisvojivi su prirodni resursi oni resursi koji uključuju eksternalije. Primjere neprisvojivih resursa možemo pronaći u svakom kutku kugle zemaljske. Uzmimo u obzir na primjer, iscrpljenja zaliha mnogih važnih vrsta riba, kao što su kitovi, tune, haringe i jesetre. Jato tuna može ne samo osigurati hranu za večeru nego i zalihu za uzgoj budućih generacija tune. Ipak, uzgojni potencijal ne odražava se u tržišnoj cijeni ribe. Prema tome, kada brod za izlov ribe ulovi tunu, ona ne nadoknađuje iscrpljivanje budućega uzgojenog potencijala. Zbog tog je razloga u neregularnim

¹ P.A. Samuelson. Willam D. Nordhaus, Ekonomija, Zagreb, MATE d.o.o, 2011, str. 267-268.

² Loc.cit.

ribarskim industrijama izlov ribe često pretjeran. Time dolazimo do jednog od temeljnih rezultata ekonomije prirodnih resursa.³

2.1.3. Obnovljivi prirodni resursi

Obnovljivi resursi su oni čije zalihe nisu stalne i uz određene uvjete mogu se obnavljati (npr. Šume, ribe, sunčeva energija, vjetar itd.). Ti resursi imaju svojstvo prirodnog rasta, ili kvantitativne regeneracije, što im daje posebno značenje za ljudsku upotrebu. Ukoliko intenzitet korištenja prirodnih zaliha ne prelazi tempo njihova obnavljanja, upotreba ovih resursa može biti vremenski neograničena. Ipak, sam rast biološke populacije nije neograničen. Maksimalna razina zalihe ovih resursa određena je nosivim kapacitetom (*carrying capacity*), okoliša, tj. ekosustava, u kom određena vrsta egzistira. Povećanje zaliha obnovljivih resursa za čovječanstvo je vrlo važno jer se oni mogu trajno iskorištava uz neke uvjete. Neracionalna uporaba resursa može dovesti do trajnog nestanka nekog od njih. To će se dogoditi ako je stopa iskorištavanja veća od prirodnog priraštaja određenog resursa. Može se dogoditi da se količina resursa smanji ispod mogućnosti obnove zbog nekih drugih razloga (npr. onečišćenja), što sve treba uzimati u obzir prigodom upravljanja resursima.⁴

³ Loc.cit.

⁴ M. Črnjar, K.Črnjar, Menadžment održivog razvoja, Rijeka, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu u Opatiji Sveučilišta u Rijeci, 2009., 205.-206.

Slika 1: Primjeri obnovljivih prirodnih resursa

Izvor:http://www.stem-genijalci.eu/wp-content/uploads/eucenje/oie/Prirucnik_Obnovljivi_izvori_web.pdf(datum pristupanja 8.10.2019.)

2.1.4. Neobnovljivi prirodni resursi

U grupu neobnovljivih resursa prvenstveno spadaju mineralni resursi, rude metala i nemetala, te energetske resursi, ugljen sirova nafta i prirodni plin. Ti resursi formirani u davnoj geološkoj prošlosti, smatraju se neobnovljivima jer su za njihovo stvaranje bili potrebni milijuni godina. Otuda se govori o fiksnim zalihama iscrpljivih resursa pa se problem optimalne upotrebe svodi na pronalaženje optimalnog tempa iscrpljivanja, tj. optimalne stope eksploatacije resursa. Glavna je značajka neobnovljivih resursa da su njihove količine od prirode dane i stalne pa za njih nije primjenjiva koncepcija održive upotrebe resursa kao za obnovljive resurse, već je važna stopa nestajanja i ukupna količina resursa.⁵

⁵ ibidem, str. 211

Neki od primjera neobnovljivih izvora energije su fosilna goriva i ugljen.

Slika 2: Ugljen, primjer neobnovljivog izvora energije

izvor: <https://edutorij.e-skole.hr/share/proxy/alfresco-noauth/edutorij/api/proxy-guest/7b5e1fe5-86e2-4142-af6c-5197c4a08148/kemija-8/m02/j03/index.html>
(datum pristupanja: 8.10.2019.)

3. Prokletstvo resursa kao ekonomski fenomen i paradoks

U prošlom poglavlju ovog završnog rada definirani su prirodni resursi. U ovom poglavlju objasniti će se prokletstvo resursa. Resursi su najveće bogatstvo koje neka nacija može imati. To može biti nafta, pitka voda, razne rude kao zlato i dijamanti, drvena zaliha. Od svega toga određena nacija bi trebala ostvarivati dobit izvozom u druge države koje nemaju tih resursa i ta dobit ovisi o stanju na tržištu, kakva je potražnja za određenim dobrom, kakve su tržišne cijene i dali je ekonomski isplativo izvoziti ta dobra. Ako su svi uvjeti pozitivni država je razvijena i ima visok BDP, ali ako država ne može ostvariti dobit i ekonomski razvoj od svojih resursa nastaje ekonomski fenomen zvan prokletstvo resursa. U toj situaciji ekonomski razvoj je usporen, proizvodnja postaje slabija.

3.1. Zašto je prokletstvo resursa paradoks

Resursno najbogatiji kontinent Afrika je ujedno i najsiromašniji, a gotovo da ne postoji država na kontinentu koja nema neki oblik golemih prirodnih resursa, od nafte i plina, preko zlata i dijamanta, bakra, aluminija i rijetkih metala. To je bila povijesna konstanta, Afrika je uvijek izvor velikih prirodnih bogatstava, a jako slabog gospodarskog razvoja. S druge strane, neke države koje praktički nemaju nikakvih prirodnih resursa spadaju u najrazvijenije ekonomije na svijetu. Dobar primjer je Japan, koji osim ribe i ugljena ima jako malo prirodnih resursa, ono malo čelika, željeza što imaju slabe je kvalitete, a izvori nafte su relativno mali. Južna Koreja je također relativno siromašna prirodnim resursima koji su se većinom koncentrirali u Sjevernoj Koreji, koja je sve do razjedinjenja bila gospodarski razvijeniji dio. Poseban fenomen je Singapur, koji je praktički močvara bez ikakvih prirodnih resursa, pa čak mora uvoziti i vodu iz susjedne Malezije, a ipak je jedno od najbogatijih područja na zemlji. Postoji svojevrsan paradoks da zemlje s manje prirodnih resursa ostvaruju puno bolje gospodarske rezultate od zemalja s relativno malo prirodnih resursa. To se kosi sa

zdravorazumskim razmišljanjem da je lakše ostvariti gospodarski uzlet ako unutar granica jedne države postoji puno prirodnih resursa koji se mogu iskorištavati i time "pogurati" opći gospodarski razvoj. Opažanje da zemlje s više prirodnih resursa ostvaruju slabiji gospodarski rast i slabiji društveni razvoj se zove prokletstvo resursa. Probleme koji proizlaze iz gospodarstva baziranom na jednom resursu možemo podijeliti na ekonomske i političke.⁶

U stvarnosti su države koje nemaju toliko puno prirodnih resursa bogatije od onih države koje su resursno jako bogate, kao što su zemlje afričkog kontinenta ili neke zemlje latinske Amerike. I zbog toga se može zaključiti da je prokletstvo resursa paradoks jer bi prirodni resursi trebali donositi samo korist i pozitivne financijske rezultate.

3.2. Nizozemska bolest

Jedan od razloga zbog kojeg bogatstvo prirodnim resursima može biti problem je tzv. "nizozemska bolest". Termin je skovan 1977. u časopisu The Economist kako bi se objasnilo zbog čega se industrijski sektor u Nizozemskoj smanjivao nakon otkrića nalazišta nafte u Sjevernom moru 1959. godine. Nizozemska bolest djeluje na nekoliko načina, ali glavno objašnjenje je da bogatstvo prirodnim resursom dovodi do aprecijacije valute zbog velikih prihoda od izvoza i ulaska velikih količina stranih valuta u domaću ekonomiju, što dovodi do aprecijacije domaće valute i time do relativnog poskupljenja domaćih izvoznih proizvoda. Svi sektori osim resursnog gube na konkurentnosti zbog toga što zbog aprecijacije valute njihov izvoz postaje skuplji, a dodatni problem aprecijacije je što pojeftinjuje uvoz te time, osim što istiskuje domaće proizvode iz izvoza, također istiskuje domaće proizvode iz domaće upotrebe jer i u državi porijekla postaju relativno skuplji od uvoznih. Izvoz ostalih proizvoda pada, a time se ostatak industrije osim resursne smanjuje. To dovodi do recesije u gospodarstvu i gubitka radnih mjesta, na što država odgovara rastom fiskalnih rashoda i socijalnih programa za pomoć građanima koji su ostali bez posla pa raste i državna potrošnja jer je lako

⁶ B. Perković, Prirodni resursi - dar ili prokletstvo nacije?, Liberal, 2018. <https://www.liberal.hr/prirodni-resursi---dar-ili-prokletstvo-nacije--696> (pristupljeno: 26.9.2019.)

oporezivati iznimno profitabilni resursni sektor. Time državna potrošnja postupno postaje sasvim ovisna o fiskalnim prihodima od izvoza prirodnih resursa. Krajnji rezultat je država ovisna o prihodima od izvoza jednog prirodnog resursa, deindustrijalizacija, relativno visoka nezaposlenost i loša alokacija ljudskih resursa jer svi žele raditi u visoko profitabilnom sektoru izvoza prirodnih resursa.⁷

Slika 3: slikovni prikaz nizozemske bolesti

Izvor: https://resourcegovernance.org/sites/default/files/nrgi_Resource-Curse.pdf

3.2.1. Države koje je pogodila nizozemska bolest

U literaturi postoji nekoliko primjera država koje je zahvatila nizozemska bolest. Jedan od prvih primjera država koja je zahvatila nizozemska bolest je upravo Nizozemska koja je ovisila o eksploataciji plina. U ovom radu opisat će se primjer Venezuele kao jedan od suvremenijih primjera. Venecuela je država na sjeveru latinske Amerike i izrazito je bogata naftom i zbog toga ju je odlučila izvoziti i taj izvoz je ovisio o cijenama nafte u SAD-u. Također cijelo gospodarstvo Venezuele je ovisilo o izvozu nafte jer su izvozom ostvarivali 96 prihoda. Hrvatska je jako blizu tome da osjeti prve simptome nizozemske bolesti.

Naime, turistički bum doveo je Hrvatsku u sam vrh EU prema kriteriju omjera prihoda od inozemnih turizma i BDP-a, ali se unatoč tome ne vidi negativna veza između rasta turističkog deviznog prihoda i realnog tečaja te ekonomske aktivnosti u industriji, što bi inače bio simptom nizozemske bolesti. Međutim,

⁷ Loc.cit.

nastavak sadašnjih trendova, uz daljnje smanjenje nezaposlenosti, mogao bi uskoro dovesti do pojave prvih simptoma. Zbog toga treba unaprijed pripremiti odgovore. Poseban rezervni fond i fiskalni suficit su makroekonomske mjere koje mogu ublažiti ili posve otkloniti potencijalne probleme povezane s nizozemskom bolešću.⁸

3.2.2. Analitički okvir

Potencijalne negativne učinke turizma za cjelokupno gospodarstvo najlakše je razumjeti kroz koncept tzv. nizozemske bolesti (engl. *Dutch disease*). Ovaj ekonomski fenomen povezuje se sa zemljama koje su ostvarile „boom“ u nekom sektoru, koji je najčešće vezan uz prirodni resurs, a ime je dobio prema učincima koje je na nizozemsku ekonomiju imao rast u sektoru energetike nakon nizozemskog otkrića i početka ekstrakcije i izvoza prirodnog plina u Sjevernom moru 1960-ih godina prošlog stoljeća. Ovu važnu temu u Hrvatskoj je otvorio Nenad Bakić. Cilj ove analize je pružiti detaljniji uvid u podatke kako bi se donio zaključak je li „nizozemska bolest“, uzrokovana turizmom, uistinu prisutna, ili joj se Hrvatska ipak nekako uspijeva oduprijeti. ako je Bakić ukratko objasnio logiku nizozemske bolesti, čitateljima koje zanima analitički okvir korisno je pregledati nekoliko zanimljivih referenci. Najpoznatiji teorijski model koji je u pozadini većine empirijskih radova vezanih uz nizozemsku bolest je Corden, W.M. i Neary, J.P. (1982): *Booming Sector and De-Industrialization in a Small Open Economy* objavljen u uglednom časopisu *The Economic Journal*. Korisno je proučiti i članak u kojem je tema dodatno razrađena, Corden, W.M. (1984): *Booming Sector and Dutch Disease Economics: Survey and Consolidation*, *Oxford Economic Papers*. Utjecaj rasta u booming sektoru na ostatak ekonomije promatra se kroz odnose sektora međunarodno razmjenjivih dobara (engl. tradables), u kojem razlikujemo booming sektor (rastući) i lagging sektor (padajuć), te sektora usluga, tj. međunarodno ne-razmjenjivih dobara (engl. non-tradeables). O „bolesti“ se govori ako boom u jednom sektoru dovodi do pada u ostalim sektorima gospodarstva. Ključni efekti se dijele u dvije skupine (prema Corden (1984): efekt potrošnje – zbog rasta prihoda u booming sektoru

⁸ M.D.Škrbić, Hrvatski turistički bum: dolazi li virus nizozemske bolesti, ekonomski lab 25.7.2017, <https://arhivanalitika.hr/blog/hrvatski-turisticki-bum-dolazi-li-virus-nizozemske-bolesti/> (pristupljeno 1.10.2019.)

razmjenjivih dobara dolazi do rasta potrošnje ne-razmjenjivih dobara, što dovodi do rasta njihovih cijena, rast cijena u sektoru ne-razmjenjivih dobara dovodi do realne aprecijacije tečaja (odnos između cijena ne-razmjenjivih i razmjenjivih dobara) budući da su cijene u sektoru razmjenjivih dobara određene na međunarodnom tržištu i ne mijenjaju se pod utjecajem lokalnih čimbenika efekt seljenja resursa u booming sektoru dolazi do porasta potražnje za radnicima što uzrokuje pad zaposlenosti u lagging sektoru razmjenjivih dobara (jer se radnici „sele“) – ovo seljenje radnika iz lagging sektora u booming sektor se naziva direktna deindustrijalizacija u sektoru ne-razmjenjivih dobara također dolazi do rasta potražnje za radnicima (zbog veće potražnje za proizvodima i odlaska dijela radnika u booming sektor) što također dovodi do pada zaposlenosti u lagging sektoru razmjenjivih dobara, što se naziva indirektna deindustrijalizacija.⁹

U 1970-ima nizozemska bolest pogodila je Veliku Britaniju kada se cijena nafte udvostručila, što je činilo ekonomski isplativim izbušiti naftu iz Sjevernog mora kraj obala Škotske. Krajem 1970-ih Britanija je postala neto izvoznik nafte, iako je prethodno neto uvoznik. Iako je vrijednost funte naglo skočila, zemlja je pala u recesiju jer su britanski radnici zahtijevali veće plaće, a ostali izvoz Britanije postao je ne-konkurentan.¹⁰

Godine 2014. Kanadski ekonomisti izvijestili su da je priliv stranog kapitala povezan s eksploatacijom naftnih pijeska zemlje mogao dovesti do precijenjene valute i smanjene konkurentnosti u proizvodnom sektoru. Istovremeno, ruska rublja uvelike je cijanjena iz sličnih razloga. U 2016. godini cijena nafte značajno je pala, a i kanadski dolar i rublja vratili su se na niže razine, ublažavajući zabrinutosti zbog nizozemske bolesti u obje zemlje.¹¹

3.2.3. *Zahvaća li nizozemska bolest Republiku Hrvatsku?*

Nešto manji broj turističkih noćenja ove godine izazvao je zabrinutost da posustaje i rast turizma, ali ministar Gari Cappelli rekao je da za to nema razloga jer se očekuje još jedno obaranje rekorda: nakon prošlogodišnjih 11 milijardi eura,

⁹ Loc.cit.

¹⁰ J.Chen, Investopedia(website), Dutch disease, <https://www.investopedia.com/terms/d/dutchdisease.asp> (pristupljeno 2.10.2019.)

¹¹ Loc.cit.

prihodi od turizma ove bi godine trebali dosegnuti gotovo 12 milijardi eura. Da se na turističke prihode Hrvatska ne može žaliti, pokazuju i podaci Svjetskog vijeća za putovanje i turizam, prema kojima su lani dosegnuli iznos od 25 posto BDP-a. Tako Hrvatska spada u 20 zemlja u kojima turizam ima najveći utjecaj na nacionalnu ekonomiju. Na prvom su mjestu Maldivi s udjelom od 76,6 posto, a u EU veći udjel turizma u BDP-u od Hrvatske ima samo Malta (27,1 posto). Što za ekonomski razvoj zemlje može značiti oslanjanje na turizam? Dosadašnja istraživanja o tome nisu upućivala na jednoznačan zaključak, neke su studije pokazivale pozitivan utjecaj turizma na BDP, dok druge nisu pronalazile značajnijeg utjecaja. Nedavno objavljeni rad pod nazivom "Prokletstvo turizma", međutim, ne ostavlja mnogo dvojbi: prevelika ovisnost o turizmu može voditi tzv. nizozemskoj bolesti. To je fenomen koji se povezuje s izvozom prirodnih resursa, kao što se Nizozemskoj dogodilo s izvozom plina iz Sjevernog mora. S jedne strane povećavaju se bogatstvo i domaća potražnja, ali s priljevom deviza istodobno aprecira domaća valuta, rastu cijene ne-izvoznih dobara i urušava se konkurentnost izvoza. Stoga pozitivni efekti mogu biti poništeni smanjenjem proizvodnje i izvoza.

U analizi koja je uključivala 133 zemlje i odnosi se na razdoblje od 1995. do 2007. godine, Thaana Ghalia i Jan Fidrmuc (2018) pokazuju da oslanjanje na turizam ima pozitivan utjecaj na rast, osim u slučaju kada je zemlja jako otvorena trgovinskoj razmjeni i turizmu.

"Sama po sebi, turistička specijalizacija nema negativan učinak na rast ekonomije. Međutim, prevelika ovisnost o turizmu može voditi tzv. nizozemskoj bolesti", navode autori, dodajući kako prihodi od turizma potkopavaju konkurentnost izvozne proizvodnje na način koji se pripisuje efektu nizozemske bolesti. Na kraju, to vodi i značajno nižim stopama ekonomskog rasta.

Prevelika usmjerenost na turizam može voditi zanemarivanju drugih ekonomskih aktivnosti, ekonomija gubi nužnu diversifikaciju, regije postaju ovisne o jednoj djelatnosti koja, k tome, ima sezonski karakter, a stanovnici teško stječu vještine u područjima koja nisu povezana s turizmom. U zemljama koje nisu ovisne o turizmu nije primijećena ni "nizozemska bolest". Na pitanje raspolažu li podacima specifičnima za Hrvatsku, koautorica članka Ghalia odgovorila je da je cilj analize

bio pokazati odnos trgovinske razmjene i turizma prema nizozemskoj bolesti te da se nisu bavili pojedinim zemljama.

No, hrvatskim slučajem pozabavili su se Neven Ivandić s Instituta za turizam i Ivan Šutalo sa ZŠEM-a, koji su početkom ove godine objavili rad "Doprinos turizma hrvatskoj ekonomiji". Njihova analiza razmatra razdoblje od 2005. do 2013. godine i potvrđuje ranija istraživanja o velikoj važnosti turizma za hrvatsku ekonomiju: kreće se od 14,2 do 16,3 posto ukupne dodane vrijednosti. Stoga navode kako se, usprkos visokom doprinosu turizma hrvatskoj ekonomiji, može zaključiti "da interna turistička potrošnja i dalje ima pozitivan učinak i na aktivnosti svojstvene turizmu, ali i na ostale tzv. Ne-turističke aktivnosti". Premda turizam ima brojne pozitivne učinke, ekonomisti upozoravaju i na one negativne, od fluktuacije ekonomske aktivnosti zbog sezonskog karaktera te djelatnosti, do uništavanja okoliša. A kada je riječ o utjecaju na ekonomski rast, možda najviše govore podaci da je Hrvatska na vrhu ljestvice EU po udjelu turističkih prihoda u BDP-u, a na samom dnu po stopi rasta BDP-a.¹²

3.3. Nestabilnost cijena kao razlog pojave prokletstva resursa

Cijene izražavaju vrijednost dobara i usluga na određenom tržištu u novcu. Njihova nestabilnost je razlog pojave prokletstva resursa. To se najviše događa u zemljama bogatima naftom.

Nafta čini oko dvije petine svjetske energije i bitan je činitelj u međunarodnom i nacionalnom ekonomskom razvoju. Riječ je o oskudnom resursu, koncentriranom u određenim svjetskim regijama, s promjenljivim znanim rezervama i nestabilnom cijenom. Pojedina gospodarstva različito ovise o nafti, tj. imaju drugačiju energetske intenzivnost, kao i udio nafte u ukupnoj energetskej potrošnji.

Promjene u cijeni nafte povezane su sa svjetskom ekonomijom, i često se gledaju kao uzrok inflacije i recesije. Sljedeća slika pokazuje cijene nafte (korigirane za stopu inflacije) od davnih četrdesetih godina prošloga stoljeća do danas (2005.). Od

¹² M.Klepo, jutarnji list, Može li turizam unazaditi ekonomiju? Prevelika ovisnost o turizmu ima negativne posljedice, <https://novac.jutarnji.hr/aktualno/moze-li-turizam-unazaditi-ekonomiju-prevelika-ovisnost-o-turizmu-ima-negativne-posljedice/7962874/> (datum pristupanja 2.1.2020.)

početka 70-ih izrazite su oscilacije nominalnih i realnih cijena uz tendenciju rasta (slika 3.). Vidi se da u prijašnjim naftnim šokovima cijena korigirana stopom inflacije višom od 90 USD po barelu. Uzrok porastu cijena nafte na svjetskom tržištu ponajviše su politički konflikti. Gospodarski pritisak zemalja Bliskoga istoka u svrhu političkih ciljeva ograničenog je efekta zbog njihove međuovisnosti s razvijenim zapadnim zemljama. Uzročnik destabilizaciji cijena je i nedovoljna proizvodnja zemalja OPEC-a pri povećanoj potražnji. Zato razvijene zemlje imaju dogovor o rezervi nafte za najmanje 90 dana.¹⁵ Na nestabilnost cijena na svjetskom tržište nafte utječe i nestabilnost potražnje. To se pogotovo odnosi na neočekivani rast kineske i azijske potražnje. Vrijeme takvih šokova ipak prolazi. U Kini 2004. potrošnja se povećala 16 posto,¹⁶ dok je u veljači 2006. rast iznosio samo četiri posto u usporedbi s na prošlogodišnjim. ¹⁷ Nedostatak ponude dolazi sve više u prvi plan. Geolog L. F. Ivanhoe predviđa da će trenutak kad globalna naftna potražnja nadmaši svjetsku proizvodnju nafte biti između 2000.-2018.¹³ Vrh svjetske naftne proizvodnje je trenutak od kojega ona počinje nepovratno padati, to jest preostale će rezerve nafte tad biti negdje na polovini dosad iskorištenih. Različita su mišljenja o tomu kada bi se to trebalo dogoditi. Geolog C. J. Campbell¹⁴ trenutno predviđa da će biti 2019 Bankar Matthew Simmons smatra da će vrhunac proizvodnje u Saudijskoj Arabiji označiti i svjetski vrh. D. Yergin, na drugoj strani, duži da bi pravilnije bilo promatrati jedan plato proizvodnje nafte koji bi se mogao dogoditi u četvrtom ili petom desetljeću ovoga stoljeća.¹⁵ Pri tome misli da se podcjenjuje utjecaj tehnologije na predviđanje rezerva. Upitna je točnost naftnih rezerva u zemljama s nacionaliziranom naftnom industrijom. Netransparentnost naftnih kompanija (pogotovo na Bliskom istoku), otežava točniju procjenu, i time stvara veću nesigurnost na tržištu. Naftne kompanije na obje strane Atlantika ostvaruju rekordne zarade zbog visokih cijena nafte. Primjerice, naftna kompanija Royal Dutch Shell ostvarila je 2005. najveći profit u povijesti britanskih korporacija, od 22,9 milijarda USD, što je 30 posto više nego u dotad rekordnoj 2004.²² Najveća naftna kompanija Exxon Mobil također je ostvario rekordnih 36 milijarda USD, što je porast od 11 milijardi USD u usporedbi s 2004.²³ Zanimljiva je usporedba s krajem 90-ih, kad se razmatrao mogući utjecaj cijene nafte niže od 15 USD po barelu na razinu investicija i otkrića u naftnoj industriji.

¹³ R. Heinberg, *The Party's Over: Oil, War and the Fate of Industrial Societies*, 2005. str.106

¹⁴ Loc. Cit. str 5

¹⁵ Loc. Cit. str.110

Multinacionalne naftne kompanije ostvarivale su tad niske prihode. S obzirom na to da je za naftne kompanije u budućnosti najveća prijetnja smanjenje naftnih rezerva, većina novca neće se ulagati u povećanje globalne ponude, već na zamjenu postojećih naftnih nalazišta. Zadnje veliko nalazište je otkriveno 2000. u Kaspijskomu moru. Izvjesna je sve veća ovisnost o bliskoistočnim i srednjoistočnim nalazištima (i proizvođačima) jer će izvori zemalja koje nisu članice OPEC-a prije dostići najvišu razinu proizvodnje i nakon toga slijedi njezin pad. Naftne kompanije isto tako mogu smanjiti prodajnu cijenu toga važnog resursa. Primjerice, njemački ministar prometa pozvao je vozače automobila na bojkot naftnih kompanija koje imaju nekoliko centa višu cijenu nafte, čime bi se utjecalo na naftne kompanije da snize cijene nafte. U razdoblju u kojem je cijena sirove nafte u svijetu porasla za jednu kunu po litri, benzin je u Hrvatskoj poskupio za više od tri kune, iako nije bilo dodatnih troškova koji bi utjecali na veći porast cijene nego što je to bio onaj na svjetskom tržištu. Različite interesne skupine nastoje iskoristiti trenutačne cijene nafte da bi ostvarile veći prihod. Kod zemalja proizvođača nafte kao što su Rusija, Venezuela, Kina, Indija danas je uočljiv trend prema nacionalizaciji naftne industrije i otežavanju prodora stranih kompanija. Većina nacionalnih naftnih kompanija posluje s mekim budžetom (oslanjanje na pomoć države), uz slabije ispunjavanje ekoloških kriterija i ljudskih prava. Velike naftne kompanije iz razvijenih zemalja imaju višu tehnološku razinu u usporedbi s njime. Pri dugoročnom prognoziranju cijene nafte, uz cijene nafte na tržištu od šezdesetak i više USD po barelu i višim, naftni šok(ovi) bili bi umnogome ublaženi novim, nekonvencionalnim izvorima nafte, jer uz višu cijenu nafte ostaje dostatno novca za ulaganja u nove tehnologije. Svi nekonvencionalni izvori nafte (kao što su uljni škriljevac, bituminozni pijesak, metan, tekući ugljikovodici, tekući plin) ekonomski su isplativi ispod cijene nafte od šezdeset USD po barelu, osim bio-etanola i bio-dizela. Na Bliskom i Srednjem istoku proizvodi se najjeftinija nafta i isplativo je prodavati već od 10 do 20 USD po barelu. Prije rata u Iraku su trgovci naftom špekulirali cijenom od 25 USD po barelu i, prema određenim mišljenjima, ona je otprilike realna i moguća. Sadašnje stanje visokih cijena odgovara zemljama naftnim izvoznicama. Iskustva pokazuju da razvijene zemlje nisu više tako ovisne o promjenama cijena nafte kao prije dvadesetak godina, s obzirom na to što je stupanj ovisnosti gospodarstva o nafti manji. Cijena nafte uvelike ograničava gospodarska kretanja, ali su za sad gubici niži nego što se očekivalo. Sadašnji kapitalizam pokazuje se prilagodljivim na porast cijene nafte, i pri tome nije sveden samo na jednu

neravnopravnu razmjenu između centra (razvijene zemlje s malo naftnih resursa) i periferije (nerazvijene zemlje izvoznice nafte). Potrebna akumulacija kapitala u zemljama centra može se osigurati inovacijom proizvoda i iskustvom, organizacijskim oblicima i tržišnim odnosima.¹⁶

Slika 4: Nafta, prirodni resurs čije cijene utječu na pojavu prokletstva resursa

izvor: <https://www.seebiz.eu/img/nafta1.jpg> (pristupljeno: 9.10.2019.)

3.4. Politički razlozi nastajanja prokletstva resursa

Politika je pojam vrlo često spomenut u današnjem svijetu. Povezana je s vlašću i institucijama na vlasti i njihovim glavnim akterima. Predsjednici i ministri su najvažniji akteri jer oni svojim radom i količinom moći utječu na razne događaje u država kao što su visina poreza, načini korištenja resursa, visina prosječne plaće, ekonomske politike, diplomatski odnosi i mnoga druga pitanja. Ispravnim i učinkovitim radom institucija u zemlji će vladati blagostanje i ekonomski rast, a suprotno tome nastaju

¹⁶ MLA 8th Edition Letunić, Stijepo. "UTJECAJ CIJENA I OGRANIČENOSTI RESURSA NAFTE NA SVJETSKO GOSPODARSTVO." *Ekonomska misao i praksa*, vol. , br. 2, 2006, str. 241-258. <https://hrcak.srce.hr/10681>(Pristupljeno 30.09.2019.)

problemi, kaos, nemiri, prosvjedi na ulicama. Neki od političkih razloga za nastajanje bili bi kvaliteta rada institucija, rad vlade, korupcija.

3.4.1. Kvaliteta rada institucija

Ekonomske institucije su važne za ekonomski rast s obzirom da one određuju kako se ekonomski inputi – ljudski, fizički i prirodni kapital transformiraju u ekonomski output kao što je ekonomski rast (Karabegović, 2009).

Promatranje razvijanja zemalja koje su bogate prirodnim resursima otkriva potpuni kontrast između uspješnih zemalja (Australia, Kanada, Skandinavija) i neuspješnih zemalja kao u slučaju Afričkih zemalja. Ovo sugerira da razvoj uspješne moderne ekonomije temeljene na izvozu prirodnih resursa krucijalno ovisi o postojanju pravih politika i institucija koje ih podupiru. Stoga, institucije se mogu gledati kao ultimativni pokretač dugoročnih ekonomskih performansi, bilo u izolaciji ili kombinaciji s drugim fundamentalnim odrednicama, kao što su geografija i politika (De Rosa & lootty, 2012). Campos and Nugent (1999) definiraju proizvodnu funkciju dobre vladavine kao funkciju izvršne odgovornosti, efikasne civilne službe, pravila zakona, sudjelovanje civilnog društva u stvaranju politike te otvorenost i transparentnost procesa stvaranja politike. U zadnje vrijeme sve je više slaganja oko objašnjavanja prokletstva resursa a povezanih s institucijama, gdje se kaže da bolje i kvalitetnije institucije smanjuju prokletstvo resursa no s druge strane prokletstvo resursa utječe na kvalitetu institucija (Torres et al. 2013). Leite i Weidmann (2002) nisu našli direktni utjecaj bogatstva prirodnih resursa na ekonomski rast od 1970. – 1990. godine ali su pokazali važnost indirektnih efekata preko utjecaja ovih resursa na korupciju koja na kraju utječe negativno na ekonomski rast (Mauro, 1995). Isham et al. (2005) i Sala-i-Martin i Subramanian (2003) potvrdili su da, za danu razinu kvaliteta institucija, bogatstvo prirodnih resursa nema direktni utjecaj na rast, već ovo bogatstvo kažnjava rast indirektno, preko kvalitete institucija, ali samo kada su resursi geografski koncentrirani (ovakva aglomeracija resursa je poznata kao resursne točke) kao što je nafta. Navedene nedavne studije objašnjavaju prokletstvo resursa preko negativnih efekata geografski koncentriranih resursa na kvalitetu institucije. Humphreys et al. (2007) naglašavaju korištenje politike za ograničavanje odluka javnosti i privatnih osoba koje bi u suprotnom mogle potkopati ciljeve socijalnog blagostanja u zemljama koje proizvode naftu, pogotovo ako u njima institucije nisu snažne. Slično, loše

ekonomske politike i izbori također ugrožavaju ekonomski razvoj preko institucija. Murshed (2004) nudi objašnjenje prokletstva resursa povezano s institucijama. Naime, resursni boom povećava apetit za transferom, između ovih moćnih koalicija preko faktora koji je više nego proporcionalan nego veličini booma. Ove grupe postaju taštije i zahtijevaju veći udio nacionalnog dohotka. Ovo stvara proždrljivost i dolazi do pada marginalne produktivnosti ili stope povrata na kapital. Aktivnost pohlepnih institucija može biti suzdržana od strane efektivnih institucija. Zemlje koje imaju operativne institucije za ovakve slučajeve imaju veću stopu rasta od onih koje nemaju takve institucije.¹⁷

3.4.2. Vlada i utjecaj rada vlade

Alkhatir (2012) prikazuje empirički rast koji objašnjava prokletstvo resursa. Esencijalna ideja modela je da ako se zemlja nalazi pod autokrativnom vlašću, prirodno bogatstvo će voditi lošijem ekonomskom ishodu. Analiza modela otkriva da je prokletstvo rezultat interaktivnog procesa između političke moći (represije) i prirodnog bogatstva a ne zbog samog prirodnog resursa kao takvoga. Jednom kada efekt ovog interaktivnog procesa postane konstantan u regresijskoj jednadžbi rasta, prirodna bogatstva više nemaju negativni utjecaj na ekonomski rast, već baš obrnuto, veza postaje pozitivna i jedini negativni utjecaj koji je ostao je onaj koji je isključivo generiran interakcijom između prirodnog bogatstva i političke represije (Alkhatir, 2012). To donosi zaključak da za stupanj političke represije iznad određenog praga, veće obilje prirodnih resursa dovodi do negativnog ekonomskog rasta. S druge strane, niski ili umjereni stupanj političke represije, a ako je stupanj obilja prirodnih resursa visok, dovest će do pozitivnog ekonomskog rasta.

Prokletstvo resursa usko je povezano i s vladom odnosno vladinom odgovornošću. Vlade koje dobivaju svoj prihod od prirodnih resursa postaju manje demokratičnije, i stoga manje odgovorne od zemalja koje se oslanjaju na druge izvore prihoda, kao što je oporezivanje. Jedan od razloga za ovo ponašanje je to što kada vlade imaju bogatstvo prihoda one imaju tendenciju koristiti ih za ugušiti neslaganja – na primjer za stvaranje domaćih vojnih snaga. Pokazano je da vlade zemalja koje su bogate prirodnim resursima troše jako velike količine novca na vojne snage. Drugi razlog je

¹⁷ Seba, M. (2015). 'Prokletstvo resursa i utjecaj na ekonomski razvoj zemlje', Diplomski rad, Sveučilište Sjever,., <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:122:502092>(pristupljeno: 2.10.2019.)

korupcija. Umjesto da služe svim građanima jednako, korumpirana vlada teži pogodovanju bogatih, jer siromašni ne mogu platiti potrebna mita. Treći razlog je uključivanje vojske. U nekim zemljama, resursne industrije su kontrolirane vojskom, davajući vojnim snagama veliku neovisnost i veći utjecaj od civilne vlade. U takvim zemljama na primjer, vojska ubire mnoge koncesije i naknada za prirodna resursa. Kako novac ide direktno kroz vojsku, ne prolazi preko centralne vladine procedure budžetiranja i zakonodavstvo nema utjecaj na to kako će te novce trošiti (Ross 2012b). Bogatstvo prirodnih resursa može oslabiti vladu, na način da postaje manje sposobna riješiti socijalne konflikte i omogućiti javna dobra kao zdravstvo i edukaciju. Navedeno se događa zbog dva razloga. Prvi razlog je slabljenje državne teritorijalne kontrole. Ako država ima resurs koji je visoko vrijedan i može biti obrađen s niskom obrazovanim radnicima ili s manje investiranja, vladi će biti teško pružiti zakon i red u tim ekstraktivnim regijama. Ovo otvara vrata kriminalnim grupama koje mogu eventualno narasti i prestići vladu. Drugi način je slabljenje državne birokracije. Kada vlada uveća svoje prihode od nafte umjesto od poreza, ne uspiju razviti tip birokracije koji može efektivno intervenirati u socijalnim konfliktima. Rezultat može biti povišena opasnost od civilnih ratova (Ross 2012b). Šteta koju ovisnost o resursima radi demokraciji jest izrazito velika i vidljiva, a može dovesti do toga da zemlje bude jako osjetljive i ranjive što u konačnici dovodi do civilnih ratova i ostalih konflikata. Naime, zemlje, odnosno vlade koje su manje demokratičnije imaju manje mogućnosti riješiti žalbe svojih građana i stoga mogu biti više sklone izbijanju nasilnih konflikata. Vidljivo je kako efekti ovisnosti o prirodnim resursima na ekonomiju i vladu mogu pojačati jedan drugoga, kreirajući zamku. Primjerice, ekonomska stagnacija destabilizira vladu. Kada vlada postane nestabilna, procvjeta korupcija. Korumpirana vlada ne može upravljati ekonomijom na pravi način i ne može neutralizirati stagnaciju. Mnoge zemlje su pale u zamku ovakve vrste. Ponekad su ishod ovoga civilni ratovi. Ako zemlja traži brzi razvoj za bijeg iz siromaštva, nafta ili bilo koji drugi prirodni resurs nije blagoslov.¹⁸

¹⁸ Loc.cit.

3.4.3. Korupcija

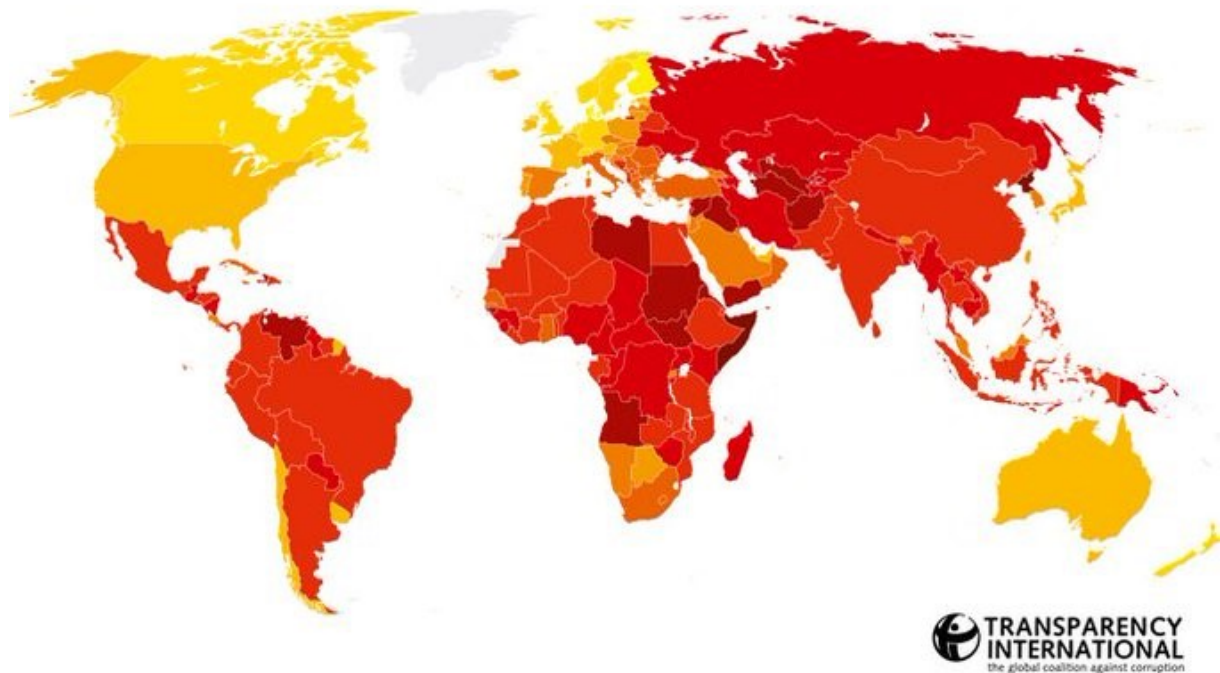
Korupcija (lat. corruptio: podmićivanje; pokvarenost), korištenje javne dužnosti radi osobnoga probitka. Često se tim pojmom označavaju različite društvene pojave: organizirani i gospodarski kriminal, loša vlast i njezine posljedice, ljudska prevrtljivost i bahatost vlasti. Korupcija kao politička pojava znači kvarenje vlasti. U tom se smislu taj termin upotrebljava u starijoj političkoj filozofiji (Machiavelli, Montesquieu, Gibbon), dok u novije doba pojam gubi moralističke konotacije i ponajprije znači kvarenje institucija i nastanak sustava potkupljive vlasti. U tom širokom smislu korupcija je pojava modernoga doba, racionalne pravne države i uređenoga tržišnog nadmetanja, suprotnost dobroj, otvorenoj i poštenoj vlasti. U istraživanjima etiologije korupcije podjednako se značenje daje različitim društvenim i institucionalnim čimbenicima. U društvene se čimbenike ubrajaju tradicija, izostanak demokratske političke kulture, nekontrolirana težnja prema bogaćenju, konzumerizam. Institucionalna objašnjenja naglašavaju nedostatke regulative i poštivanja zakonitosti, ugrađenost korupcije u djelovanje institucija i nedostatak odgovarajućih elemenata društvene sankcije. Korupcija se ubraja u one društvene pojave definicija kojih se mijenja u vremenu i prostoru. Mnoga ponašanja koja se danas smatraju korupcijom bila su u prošlosti sastavni dio regularnoga ponašanja. Iako postoji oduvijek, u modernoj državi ona postaje opasnost jer šteti obavljanju društvenih poslova, snižava potrebnu razinu morala u političkom odlučivanju, blokira javnu upravu, sudstvo čini nedjelotvornim, te snižava razinu gospodarske efikasnosti. Razvijene i stabilne demokratske zemlje imaju relativno niži stupanj korupcije.¹⁹

U današnjem svijetu korupcije je vrlo raširen i velik problem s kojim se skoro svako društvo susreće. To na pojavu prokletstva resursa utječe na način da može blokirati uvoz i izvoz, utjecati na cijenu dobara i dovoditi određene nacije u nepovoljniji položaj.

¹⁹ <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=33273> (pristupljeno 2.10.2019.)

Slika 5: Indeks percepcije korupcije za 2015. Godinu u svijetu

CORRUPTION PERCEPTIONS INDEX 2015

izvor: <https://www.transparency.org/en/cpi#> (pristupljeno 8.10.2019.)

Na ovoj karti je uočljivo da najviši indeks korupcije imaju zemlje centralne i latinske Amerike i zemlje afričkog i azijskog kontinenta i neke pacifičke države. Upravo većina tih država se susreće sa problemima i izazovima prokletstva resursa.

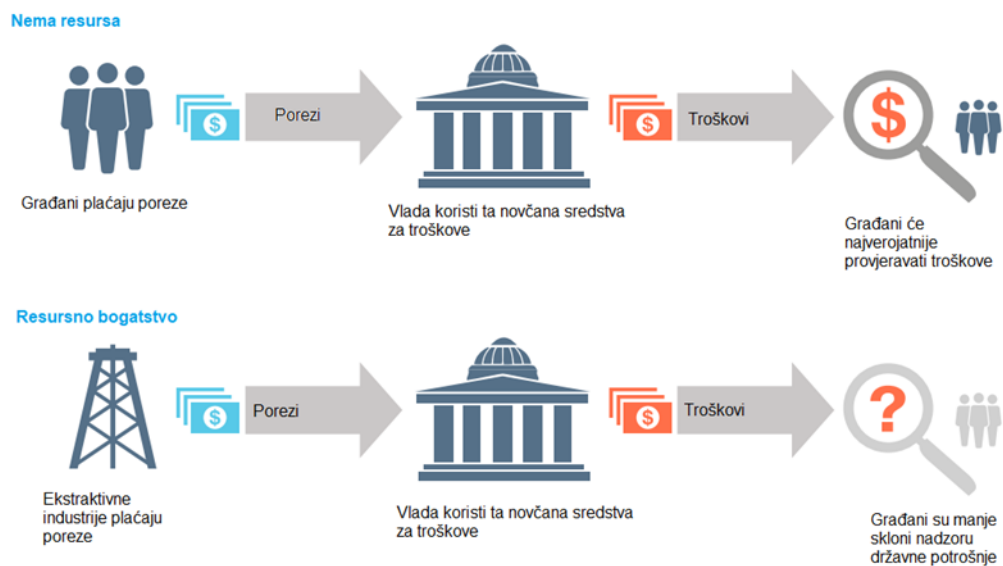
4. Efekti prokletstva resursa

U članku naziva „Prokletstvo resursa, politički i ekonomski izazovi bogatstva prirodnim resursima“ analizirani su kakve efekte prokletstvo resursa može prouzročiti svojom pojavom. Na prvom mjestu je demokracija jer ona je jedan od suvremenih oblika vlasti i svojim prisustvom stvara mnogo efekta na gospodarstvo i društvo. U nastavku su to konflikti koji dolaze u društvu i različitim skupina. A nakon toga se spominju neefikasno trošenje i posuđivanje, patrijarhat i izazovi bazirani na spolu, Ograničena državna ubiranja koristi, slabiji institucionalni razvoj i društveni i okolišni problemi.

Politolozi i ekonomisti tvrde da je bogatstvo nafte, minerala i plina značajnije od ostalih vrsta bogatstva zbog velikih prvih troškova, dugog vremenskog okvira proizvodnje, priroda lokacije, razmjera (ponekad se naziva i velika najamnina), cijena i proizvodnja volatilnost, neobnovljiva priroda i tajnost industrije. Navedeni su neki od vodećih zapažanja i teorija o tome kako su ove posebne karakteristike prirodnih prihodi od resursa stvaraju dodatne izazove za zemlje: demokracija, konflikt, neefikasno trošenje i posuđivanje, nizozemska bolest, patrijarhat i izazovi bazirani na spolu, ograničena državna ubiranja koristi, slabiji institucionalni razvoj, društveni i okolišni problemi.²⁰

²⁰ „The Resource Curse, The political and economic challenges of natural resource wealth“, Natural resource governance institute, https://resourcegovernance.org/sites/default/files/nrgi_Resource-Curse.pdf (pristupljeno 30.12.2019.)

Slika 6: Nadzor poticaja u zemljama bogatim resursima i zemalja siromašnih resursima

Izvor: https://resourcegovernance.org/sites/default/files/nrgi_Resource-Curse.pdf (pristupljeno 26.2.2019)

4.1. Demokracija

Bogatstvo prirodnih resursa, posebno naftno bogatstvo, učinilo je veću vjerojatnost da će vlade postati ili ostati autoritetne u zadnjih 30 godina. Objašnjenje za to leži u ubiranju poreza. Općenito, politolozi to smatraju da su vlade osjetljivije na svoje građane i sklonije su tranziciji do demokracije kada se državna potrošnja oslanja na ubiranje poreza građanstva. Kada države prikupljaju velike prihode od prirodnih resursa, manje su ovisne o njima ubiranje poreza na građane, a time se građani osjećaju manje uloženi u nacionalni proračun. Političari i vladini dužnosnici također su manje izravno vezani za zahtjeve građana ili potraživanja. Nadalje, kad su prihodi od resursa tajni, građani nemaju pregled da li se prihodi od resursa troše dobro ili ne. Oni koji iznose ovu teoriju sugeriraju da se tendencija prema autoritarizmu može ublažiti povećanjem transparentnosti prihoda i jačanjem veza između vlasti i građana kroz sudjelovanje građana u proračunu ili izravnu raspodjelu bogatstva (npr. novčani transferi).²¹

²¹ Ibidem str. 2

4.2. Konflikt

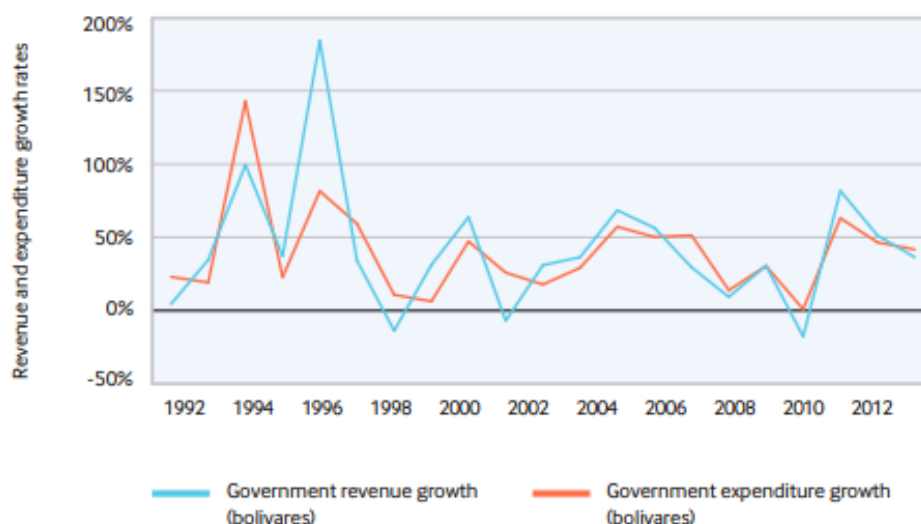
Prirodni resursi mogu, izazivati i održavati unutarnje sukobe dok se različite grupe bore za kontrolu resursa ili koriste prirodne resurse za financiranje njihovih borbi. Od 1990, zemlje koje proizvode naftu imaju dvostruku vjerojatnost da će imati građanski rat u usporedbi sa zemljama koje ne proizvode naftu. Politolozi ukazuju na primjere Demokratske Republike Kongo, delte Niger, Irak, Libija i Angola ilustriraju ovu tendenciju. Uočena je Retrogresija, tendencija naftnih država da potiču ili budu meta međunarodnog sukoba i neki su slučajevi, poput iračke invazije na Iran i Kuvajt, ali istraživači raspravljaju podržavaju li podaci zaključak da države bogate resursima čine to u većoj stopi od onih koje država koje nisu bogate resursima. ²²

4.3. Neefikasno trošenje i posuđivanje

Iznos koji vlade prikupljaju u resursnim prihodima mogu se drastično mijenjati iz godine u godinu zbog promjena cijena roba i proizvodnje. Nekoliko studija je pokazalo da je to vrlo teško učinkovito trošiti na fluktuirajuće i nepredvidive prihode. Vlade često bivaju zarobljeni u ciklusima „boom-bust“ gdje troše na naslijeđenim projektima kao zračne luke i spomenici, kad se prihodi povećavaju tada moraju biti bolni smanjuju se kada prihodi opadaju. Vlade bogate resursima imaju tendenciju da prekomjerno troše na državne plaće, neučinkovite subvencije za gorivo i velike spomenike te smanjuju troškove za zdravstvo, obrazovanje i ostale socijalne usluge. U prilogu, vlade se često prekomjerno zadužuju jer su poboljšale kreditnu sposobnost kada prihodi postanu visoki. Ova vrsta ponašanja dovela je do dužničke krize kada su prihodi pali u Meksiku, Nigeriji i Venezueli u osamdesetim godinama. Privatni sektor može na sličan način pretjerano ulagati u vrijeme procvata, a zatim doživjeti rasprostranjeni bankrot za vrijeme kada se ekonomski rast naglo smanjuje.

²² Ibidem str. 2

Graf 1: Volatilnost troška u Venezueli prati volatilnost prihoda

izvor: https://resourcegovernance.org/sites/default/files/nrgi_Resource-Curse.pdf(datum pristupanja 30.12.2019.)

Ovaj graf prikazuje stopu rasta prihoda i rashoda u Venezueli u vremenskom periodu od 1992. godine do 2012. godine. Plava krivulja označava rast državnim prihoda u Bolivariima, a crvena krivulja označava rast državnih rashoda. Na Grafu se jasno vidi kako prihodi i rashodi padaju i rastu istovremeno. U periodu od 1992. do 2000. godine su visoki a nakon toga postaju nešto niži.

4.4. Patrijarhat i izazovi bazirani na spolu

Čini se da bogatstvo prirodnih resursa nerazmjerno utječe na žene. Nedavna istraživanja pokazuju da zemlje bogate naftom imaju tendenciju da u radnoj snazi i u vladi ima manja zastupljenost žena. Jedno od objašnjenja za to jest da su industrije koje su obično lakše žene će ući, poput izvozno orijentirane proizvodnje, manje vjerojatno će uspjeti u zemljama bogatim resursima zbog nizozemske bolesti. Pored toga, studije su pokazali su da žene u regijama bogatim resursima često imaju višu stopu HIV /AIDS i druge bolesti opasne po život. Veliki priliv muškaraca u zajednice okruženje mina je također povezano s porastom broja rodno uvjetovanog nasilja.

Ovaj trend je posebno bitan jer studija nakon ispitivanja pokazuje to rodne reforme ključne su za trajno smanjenje siromaštva. Da bi se riješili ovog problema, istraživači predlažu zemljama da poduzmu korake za zaštitu proizvodnje izbjegavanjem nizozemskog bolesti i da vlade koje okružuju područja bogata resursima uključuju rod perspektive u njihovim razvojnim planovima.²³

4.5. Ograničena državna ubiranja koristi

U nekim slučajevima samo mali dio proizvodne vrijednosti resursa ostaje u zemlji. Jedno je objašnjenje to da mnogi fiskalni režimi, pravila o tome kako podijeliti dobit između tvrtki i vlade, ne uspijevaju nadoknaditi državu i zajednice za njihovo iscrpljivanje resursa i s tim povezane štete u okolišu ili gubitak sredstava za život. Ti loši dogovori mogu se dogoditi kada zemlje tako žarko žele potaknuti vađenje resursa da snižavaju stope za poreze i tantijeme bez razumijevanja prave vrijednosti svojih resursa. U Argentini, Kanadi, Sjedinjenim Državama i Južnoj Africi, prosječna efektivna porezna stopa (AETR) za mnoge naftne projekte manja je od 50 posto, i u Kamerunu, DRC-u, Peruu i Filipinima, AETR o mnogim rudarskim projektima je manje od 40 posto. Za usporedbu, AETR o mnogim naftnim projektima u Angoli, Libiji, Norveška i Timor-Leste veći su od 70 posto. Također, u kapitalu (a ne radno intenzivne) ekstraktivne industrije, malo neporeznih pogodnosti, kao što su poslovi, prikupljaju mještani. Dok su očekivanja za lokalni sadržaj, to je zaposlenost, lokalno poslovni razvoj i poboljšane vještine radne snage često su vrlo stvarni broj mogućnosti može biti mali. Industrija ima vrlo nisku stopu zaposlenosti u odnosu na veličinu ulaganja i te poslove i potrebne strojeve provesti ih, većinom uvezene iz inozemstva, obično je izuzetno specijalizirana.²⁴

4.6. Slabiji institucionalni razvoj

Neki istraživači tvrda da institucije su slabije institucije u zemljama bogatim resursima jer elita lako hvata ili oduzima velike svote gotovine. Teorija sugerira da veliki izvori prihoda od jedne točke, kao što je naftni projekt, može se upravljati izvan

²³ Ibidem str.4

²⁴ Ibidem str.4

uobičajenog procesa proračuna i jesu relativno lako uhvaćene od strane moćnih elita. Primjeri alata koji se koriste za snimanje prihoda uključuju državne fondove, nacionalne naftne kompanije i ugovarače za ekstraktivne operacije. Kao takve, elite su u zemljama bogatim prirodnim resursima manje je vjerojatno da će ulagati u produktivna poduzeća, poput proizvodnje koja stvara radna mjesta industrije i umjesto toga traže potragu, tj. bore se za kontrolu nad tim resursima. U nekim slučajevima političari ili vladini dužnosnici također imaju namjeru raskinuti društveni pregled ili stvoriti nove propise kako bi im pružio pristup resursa ili za pružanje pristupa prijateljima ili obitelji, proces nadimak oduzimanje zakupnine. Neki tvrde da elitna usredotočenost na traženje najamnine i oduzimanje zakupnine potiče korupciju i nanosi štetu institucionalnom razvoju. Zauzvrat, teorija to sugerira zemlje s elitnim tražiteljima stana i iznajmljivači stanova imaju slabije institucije i niže razine pružanja javnih usluga. Podaci iza ove teorije su aktualni za raspravljanje, ali postoje dobro dokumentirani primjeri u Afganistanu, Sierra Leoneu i Tunisu.²⁵

²⁵ Ibidem str.4

4.7. Društveni i okolišni problemi

Izvorna točka prirode ekstraktivne industrije često stvara izazove kada pokušava uravnotežiti potrebe ljudi i okruženja koja okružuju rudarsko područje. Dijeljenje i nadoknađivanje za resurse kao što su zemlja, voda i minerali mogu stvoriti sukob između tvrtke za vađenje i zajednice. Osim toga, projekti vađenja često privlače velik priljev ljudi, bilo da je riječ o dodatnom zaposlenju ili ne zapravo na raspolaganju. To može uzrokovati stres u ekonomskim, socijalnim i kulturnim odnosima. Pitanja zaštite okoliša uključuju niz problema, kao što su prašina rudarstva, ožiljci u krajoliku, buka od procesa, kontaminacija vodenih izvora (od odlaganja otpadnih stijena i odlaganja smeća), masovna upotreba vode u ekstraktivu procesa, izgaranja plina (uzrokuje zdravstvene probleme i rasipne emisije CO₂) i seizmičke smetnje. Pored toga, mnogi su od političkih i ekonomskih problema gore izneseni predstavljaju ili mogu rezultirati kršenjem ljudskih prava. Ugovor između vlade i tvrtke za ekstrakciju mogao bi ih riješiti problem i razjasni čija je odgovornost upravljanje tim utjecajima.²⁶

Slika 7: porast emisije CO₂, problem koji utječe na okoliš

Izvor: https://www.istockphoto.com/photos/carbondioxide?mediatype=photography&p_hrase=carbon%20dioxide&sort=mostpopular (datum pristupanja 1.1.2020.)

²⁶ Ibidem str.5

5. Zaključak

Današnji svijet bogat je raznim prirodnim resursima kao što su voda, nafta, drvna zaliha, plin. Pravilno upravljanje prirodnim resursima današnjim ekonomistima i političkim liderima predstavlja pravi izazov jer bogatstvo ili siromaštvo resursima koje određena nacija ima na raspolaganju može stvoriti dar ili prokletstvo. Postoje države koje su jako bogate tim resursima, ali postoje i one koje su izrazito siromašne prirodnim resursima odnosno imaju ih u manjim količinama. Kako bi se ekonomski razvoj pokrenuo vlade i institucije svake zemlje trebale bi eksploatirati te resurse ali ih izvoziti državama koje ih imaju jako malo ali pod uvjetom da ih imaju u onim količinama da ih imaju dovoljno za sebe i za izvoz, odnosno imaju veliko bogatstvo određenim prirodnim resursima. Ali pritom moraju voditi brigu o količini tih resursa, troškovima koji dolaze uz izvoz tih resursa i dali je isplativo izvoziti te resurse odnosno hoće li doći do prevelikih troškova izvoza. Ako se ti procesi odvijaju stabilno i vlada i institucije pravilno i racionalno upravljaju resursima država će se ekonomski razvijati svakodnevno. Suprotnost tome je kada država nepravilno upravlja resursima, iz određenih razloga ne mogu eksplorirati resurse primjerice ako društvo prosvjeduje za izgradnju hidroelektrane na određenom području jer bi im rad hidroelektrane smetao u njihovom životnom prostoru, ako su troškovi izvoza izrazito visoki i ako dolazi do fluktuacija cijena na tržištu ili potražnja za određenim prirodnim resursom opada tada nastupa ekonomski fenomen zvan prokletstvo resursa. U procesu pisanja i istraživanja za ovaj završni rad utvrđeno je da države koje su izrazito bogate prirodnim resursima primjerice Venezuela upravo su zahvaćene tim problemom i ekonomski razvoj im je jako slab i spor, dok države koje imaju jako malu količinu prirodnih resursa su među gospodarski najrazvijenijim državama kao što su Japan, Singapur ili Australija. Zbog toga se može reći da je prokletstvo resursa ekonomski paradoks. Još jedan pojam koji je usko povezan s prokletstvom resursa je nizozemska bolest koju je prvi opisao časopis „the economist“ 1977. godine. Jedna od prvih država koju je zahvatila nizozemska bolest je upravo Nizozemska jer su imali problema u industrijskom sektoru zbog otkrića plina u sjevernom moru. Turistički boom u Hrvatskoj jedan je od prvih simptoma dolaska nizozemske bolesti na našem prostoru. Prihodi od turizma su se povećali, što je rezultiralo povećanjem BDP-a ali većina prihoda je dolazila upravo zbog turizma što znači da nacionalna ekonomija ovisi upravo od prihoda u turizmu. Postoji dosta političkih razloga

nastajanja prokletstva resursa, a oni najznačajniji su na koji način vlada i nadležne institucije rade i korupcija. Ako vlada i nadležne institucije donose neispravne odluke o upravljanju resursima to može prouzročiti prokletstvo resursa. Također prokletstvo resursa ima i svoje efekte. Kada je neka nacija bogata resursima to dovodi do velikih troškova. Prokletstvo resursa najviše ostavlja efekte na institucionalni razvoj, demokraciju, institucionalni razvoj i vlade ne mogu ubirati korist. Na temelju istraživanja o prokletstvu resursa može se zaključiti da svaka nacija mora voditi računa o tome kako upravlja resursima, donositi ispravne odluke, paziti na granični trošak i reagirati na prve znakove prokletstva resursa. Ali uz uvažavanje svega prokletstvo resursa je ponekad neizbježno ali zato treba raditi na gospodarskom razvoju. Zbog toga sve se može reći da je prokletstvo resursa izazov za sve aktere gospodarskog razvoja jer ponekad nema dovoljno informacija da bi se neke stvari mogle predvidjeti a i sam dolazak prokletstva resursa ponekad je nepredvidljiv.

Sažetak

Cilj ovog završnog rada je prikazati i objasniti prokletstvo resursa kao jednog od ekonomskih fenomena s kojim se današnji ekonomisti susreću. Resursi su najvažniji čimbenici gospodarstva određene države. Oni mogu biti obnovljivi i neobnovljivi. Svaka država ima svoje bogatstvo u resursima, neka više a neka manje. Korist od njih se dobiva eksploatacijom istih. Kako neke države pomoću svojih resursa ne mogu ostvariti poželjan ekonomski razvoj nastupa prokletstvo resursa i mnogi problemi. Veliki prihodi od izvoza i uvoza prirodnih resursa dovode do aprecijacije valute što dovodi do povećanja cijena i data nastupa nizozemska bolest koju je prvi definirao časopis the economist 70ih godina prošlog stoljeća. Nestabilnost cijena također utječe na prokletstvo resursa jer ako su cijene nestabilne to utječe na samu ponudu i potražnju na tržištu dobara i usluga. Politički razlozi postojanja prokletstva resursa su kvaliteta rada institucija, rad vlade i korupcija. Neki od efekata fenomena prokletstva resursa su: društveni, ekološki problemi, konflikti, država slabo ubire korist itd.

Ključne riječi: prokletstvo resursa, resursi, gospodarstvo, bogatstvo, ekonomski razvoj, aprecijacija valute, povećanje cijena, nizozemska bolest, nestabilnost cijena, ponuda i potražnja

Summary

The aim of this bachelor's thesis is to show and explain the resource curse as one of the economical phenomena that today's economists face. Resources are the most important factors in a country's economy. They can be renewable and non-renewable. Every country has its wealth in resources, some more and some less. The benefits of these are obtained by exploiting them. As some countries cannot use their resources to achieve desirable economic development, the resource curse and many problems arise. High revenues from exports and import of natural resources lead to currency appreciation, leading to price increases and the occurrence of Dutch disease, first defined by the economist magazine in the 1970s. Price volatility also affects the resource curse, because if prices are volatile it will affect supply and demand in the goods and services market itself. Political reasons for the existence of resource curse are quality of institutions working, working of government and corruption. Some of effects phenomenon of resource curse are: social and ecological problems, conflicts, country weakly collects benefits etc.

Keywords: resource curse, resources, economy, wealthy, economical development, appreciation of currency, rise of prices, dutch disease, instability of prices, supply and demand

Popis literature

Knjige

1. M. Črnjar, K.Črnjar, Menadžment održivog razvoja, Rijeka, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu u Opatiji Sveučilišta u Rijeci, 2009.,
2. P.A. Samuelson. Willam D. Nordhaus, Ekonomija, Zagreb, MATE d.o.o, 2011
3. R. Heinberg, The Party's Over: Oil, War and the Fate of Industrial Societies, 2005.

Znanstveni članci i radovi:

4. MLA 8th Edition Letunić, Stijepo. "UTJECAJ CIJENA I OGRANIČENOSTI RESURSA NAFTE NA SVJETSKO GOSPODARSTVO." *Ekonomika misao i praksa*, vol. , br. 2,

<https://hrcak.srce.hr/10681> (pristupljeno 30.9.2019.)

5. B. Perković, Prirodni resursi - dar ili prokletstvo nacije?, Liberal, 2018,

<https://www.liberal.hr/prirodni-resursi---dar-ili-prokletstvo-nacije--696>

(pristupljeno: 26.9.2019.)

6. Ghalia, T. and Fidrmuc, J., 2018. The curse of tourism?. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 42(6), pp.979-996.

7. Seba, M. (2015). 'Prokletstvo resursa i utjecaj na ekonomski razvoj zemlje', Diplomski rad, Sveučilište Sjever

<https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:122:502092> (pristupljeno: 2.10.2019.)

Internetski izvori:

8. J.Chen, Investopedia(website), Dutch disease,

<https://www.investopedia.com/terms/d/dutchdisease.asp> (pristupljeno 2.10.2019.)

9. M.Klepo, jutarnji list, Može li turizam unazaditi ekonomiju? Prevelika ovisnost o turizmu ima negativne posljedice

<https://novac.jutarnji.hr/aktualno/moze-li-turizam-unazaditi-ekonomiju-prevelika-ovisnost-o-turizmu-ima-negativne-posljedice/7962874/> (datum pristupanja 2.1.2020.)

10. M.D.Škrbić, Hrvatski turistički bum: dolazi li virus nizozemske bolesti, ekonomski lab,

<https://arhivanalitika.hr/blog/hrvatski-turisticki-bum-dolazi-li-virus-nizozemske-bolesti/>(pristupljeno 1.10.2019.)

11. Priručnik obnovljivi izvor energije, STEM genijalci

http://www.stemgenijalci.eu/wpcontent/uploads/eucenje/oie/Prirucnik_Obnovljivi_izvori_web.pdf (datum pristupanja 8.10.2019.)

13.<http://www.seebiz.eu/skuplja-nafta-podize-inflaciju-i-cijenu-zlata/ar-175244/>(pristupljeno: 9.10.2019.)

12. <https://edutorij.e-skole.hr/share/proxy/alfresco-noauth/edutorij/api/proxy-guest/7b5e1fe5-86e2-4142-af6c-5197c4a08148/kemija-8/m02/j03/index.html>

(datum pristupanja: 8.10.2019.)

Digitalni obrazovni sadržaj

Online baze podataka

13. Hrvatska enciklopedija, leksikografski zavod, Miroslav Krleža, <http://www.enciklopedija.hr/> (pristupljeno 2.10.2019.)

14. The Resource Curse, The political and economic challenges of natural resource wealth, Natural resource governance institute

<https://resourcegovernance.org/> (pristupljeno 30.12.2019.)

15. <https://www.transparency.org/en/cpi#>

Corruption Perception Index - Transparency International www.transparency.org > cpi

(pristupljeno 25.10.2019.)

16. <https://www.istockphoto.com/photos/carbondioxide?mediatype=photography&phrase=carbon%20dioxide&sort=mostpopular>

Popis slika

Slika 1: Primjeri obnovljivih prirodnih resursa.....	5
Slika 2: Ugljen, primjer neobnovljivog izvora energije.....	6
Slika 3: slikovni prikaz nizozemske bolesti.....	9
Slika 4: Nafta, prirodni resurs čije cijene utječu na pojavu prokletstva resursa.....	16
Slika 5: Indeks percepcije korupcije za 2015. Godinu u svijetu.....	21
Slika 6: Nadzor poticaja u zemljama bogatim resursima i zemalja siromašnih resursima.....	23
Slika 7: Porast emisije CO ₂ , problem koji utječe na okoliš.....	28

Popis grafova

Graf 1: Volatlnost troška u Venezueli prati volatlnost prihoda.....25